

ΚΑΡΠΑΘΙΑΚΕΣ «ΑΝΤΙ-ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ»: ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ, ΥΠΟΝΟΜΕΥΣΗΣ & ΑΠΟΔΟΜΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ

Βασίλης Ι. Γεργατσούλης

Διδάκτωρ Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Διευθυντής 23^{ου} Δημοτικού Σχολείου Νίκαιας

Για να κατανοήσουμε το είδος του λαϊκού λόγου που μελετώ, παρουσιάζω αμέσως δύο αφηγήσεις, δείγματα από ένα μεγαλύτερο σώμα σχετικού πρωτογενούς υλικού που κατέγραψα στην Κάρπαθο. Αυτές τις αφηγήσεις, μαζί και άλλες σχετικές, παραθέτω στο Επίμετρο Κειμένων. Την πρώτη κατέγραψα από την αγρότισσα Ζωή Βασιλειάδου (Αρκάσα). Έχει θέμα το απρόσμενο συναπάντημα του ξαδέρφου της με ένα φάντασμα, που του έκλεινε το δρόμο με σηκωμένα τα χέρια του. Όταν εκείνος βρήκε το θάρρος και πλησίασε, διαπίστωσε πως αυτό που είχε νομίσει για φάντασμα δεν ήταν παρά ένα καμένο δέντρο με δυο κλαδιά που ορθώνονταν σαν χέρια, τα οποία κουνούσε ο αέρας. Η αφηγήτρια σχολίασε: *«Αυτά είναι τα φαντάσματα! Δεν υπάρχουν τα φαντάσματα»* (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφήγηση αρ. 1). Τη δεύτερη αφήγηση κατέγραψα από την Άννα-Μαρία Βαρδαούλη (Βωλάδα). Σε αυτήν ένας τολμηρός άνδρας στοιχημάτισε με τους συγχωριανούς του να φέρει απ' το χωνευτήρι του νεκροταφείου του χωριού μια νεκροκεφαλή. Πήγε, τοποθέτησε τη νεκροκεφαλή σε ένα σάκο, την έφερε στο καφενείο και την απόθεσε σε ένα τραπέζι. Τότε, απρόσμενα, *«άρχισε η νεκροκεφαλή και χοροπηδούσε»*. Οι θαμώνες τρόμαξαν, σταυροκοπιούνταν και φώναζαν: *«Φάντασμα είναι! Το πνεύμα της νεκροκεφαλής!»*. Τότε όμως είδαν έναν ποντικό να βγαίνει μέσα απ' τη νεκροκεφαλή (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφήγηση αρ. 2). Όμοιο περιστατικό καταγράφεται σε κεφαλλονίτικη συλλογή, με πρωταγωνιστή έναν φοβητσιάρη, το Μεμά. Την ώρα που άναβε τα καντήλια, άκουσε θόρυβο και είδε *«την Αγία Κάρα να κυλάει γύρω γύρω στο ιερό. Ένα ποντίκι είχε μπει μέσα και τρόμαξε κι αυτό από τση σκουζιές που 'μπηξε ο Μεμάς»* (Γονατά-Μουστάκη 2001, 31).

Η κατάταξη των παραπάνω αφηγήσεων, και άλλων σχετικών, στους θρύλους και τις παραδόσεις θα έβρισκε ίσως αρκετούς από εμάς επιφυλακτικούς.

«Θρύλοι και παραδόσεις» κατά κανόνα συνεκφέρονται, είτε ως έννοιες συμπληρωματικές είτε ως ταυτόσημες. Ο όρος παράδοση, αν και η ευρύτητά του τον κάνει ασαφή, *«έχει καθολικά σχεδόν επικρατήσει στον κόσμο των λογίων»* (Ημελλος 1988, 8-9). Στα γαλλικά χρησιμοποιούνται οι όροι tradition, με τη διπλή σημασία της παράδοσης, και legende (<λατ. legenda), στα αγγλικά legend, στα γερμανικά sage και legende, με το δεύτερο όρο να προσδιορίζει ειδικότερα τη θρησκευτική δημόδη διήγηση (Ημελλος 1988, 7-8). Ορόσημο για τη μελέτη του είδους στην Ελλάδα απετέλεσε η έκδοση του δίτομου έργου *Παραδόσεις* του Νικολάου Πολίτη απ' τη Βιβλιοθήκη Μαρασλή (Πολίτης 1904). Στον πρώτο τόμο περιέλαβε 1013 παραδόσεις ταξινομημένες σε 39 κατηγορίες, στο δεύτερο σχολίασε τις πρώτες 24 κατηγορίες. Ο ίδιος στον πρώτο τόμο του περιοδικού Λαογραφία όρισε τις παραδόσεις ως *«μυθώδεις διηγήσεις, πιστευόμενες ως αληθείς, αναφερόμενες δε εις τόπους και πρόσωπα, εις ουράνια σώματα, εις μετεωρολογικά φαινόμενα, εις τον Χριστόν και εις τους αγίους, εις δαιμόνια και εις άλλα φανταστικά όντα»* (Πολίτης 1909, 10). Ο Δημήτριος Λουκάτος έδωσε τον ακόλουθο ορισμό: *«Παραδόσεις ή θρύλοι λέγονται οι φανταστικές διηγήσεις που πλάθει ο λαός, με βάση τις δοξασίες του για ορισμένους τόπους και όντα, και που τις πιστεύει για αληθινές»* (Λουκάτος 1992, 151). Ο Στέφανος Ήμελλος έγραψε: *«η παράδοση ορίζεται*

κοινώς ως διήγηση μυθική, ως δημιούργημα δηλ. της λαϊκής μυθοπλαστικής φαντασίας, που συνδέεται συχνά με ωρισμένον τόπο, χρόνο, ωρισμένα φυσικά φαινόμενα, ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα και πιστεύεται ως αληθινή και πραγματική» (Ημελλος 1988, 10).

Οι παραπάνω ορισμοί επισημαίνουν δύο πρωτεύοντα γνωρίσματα των παραδόσεων: α) αποτελούν μυθώδεις και φανταστικές διηγήσεις και β) γίνονται πιστευτές από την αφηγηματική κοινότητα.

α) Μυθώδεις και φανταστικές διηγήσεις:

Η μυθική σκέψη των ανθρώπων (Γεργατσούλης 2012β) άφησε έντονο το αποτύπωμά της στις παραδόσεις. Σε αυτές η πραγματικότητα συμπλέκεται με τη φαντασία τόσο που τα εξωλογικά στοιχεία συσκοτίζουν τον ιστορικό πυρήνα τους. Σε άλλους καιρούς συνδέονταν με τη θρησκεία και την τελετουργία. Σταδιακά, με την επικράτηση του ορθού λόγου, ο ιερός και τελετουργικός χαρακτήρας τους υποχώρησε, καθώς, όπως και οι μύθοι, διέγραψαν «μια πορεία από την έννοια του ιερού σ' αυτή του κανονιστικού ή (και) αφηγηματικού είδους» (Κατσαδώρος 2012, 815). Με άλλα λόγια, «η βιωματική παράδοση» μετατράπηκε σε «διηγηματική» (Μερακλής 1992, 46).

β) Πιστευτές απ' την αφηγηματική κοινότητα:

Αφηγητές και ακροατές αποδέχονται την, έστω και υποκειμενική, αλήθεια του περιεχομένου τους. Παραδόσεις και μύθοι, αποτελούν, εξάλλου, «μια απόπειρα εξήγησης και ερμηνείας του κόσμου με τα δεδομένα της κάθε εποχής» (Κατσαδώρος 2012, 809). Η πίστη «είναι λογική απαίτηση της παραδόσεως, αφού κάνει λόγο για πραγματικά συμβάντα, τοποθετημένα σε τόπο και χρόνο, ή για γνωστά πρόσωπα» (Ημελλος 1988, 16· Μερακλής 1992, 45· Σπαθάρη-Μπεγλίτη 2012, 675). «Με αυτό τον τρόπο τοπωνύμια και στοιχεία του φυσικού αλλά και του δομημένου περιβάλλοντος συνδέονται με την παρουσία του υπερφυσικού» (Καπλάνογλου 2002, 246). Γι' αυτό οι αδελφοί Grimm, διακρίνοντας την παράδοση απ' το παραμύθι, παρατήρησαν ότι «το παραμύθι είναι ποιητικότερο, η παράδοση είναι ιστορικότερη» (Μερακλής 1992, 45). Στη μελέτη των παραδόσεων σε διεθνές επίπεδο υποβαθμίζεται τελευταία η σημασία της πίστης στην αλήθεια τους απ' το σύνολο των εμπλεκόμενων και θεωρείται ότι αρκεί η πίστη σε όψεις τους έστω και από μικρό μέρος του ακροατηρίου: «*The "legendary event" may be either affirmed or denied by the teller, but some aspect of the legend is often taken to be true by part of the audience*» (Trubshaw 2002, 56).

Υπονομευτικές αφηγήσεις, σαν αυτές που ανέφερα, μπορούμε να τις θεωρήσουμε παραδόσεις; Όπως και να έχει, επιβεβαιώνουν ότι τα λαογραφικά φαινόμενα δεν είναι στατικά, αλλά μεταβάλλονται ανάλογα με τις συνθήκες που κάθε φορά επικρατούν.

Σήμερα οι λαϊκές μάζες μορφώνονται (Γεργατσούλης 2012α, 417-440) και η νέα τεχνολογία διευρύνει τους ορίζοντες του λαού (Κατσαδώρος 2013, 99-122). Νέες ανοιχτές κοινωνικές δομές επηρεάζουν τη σκέψη του ανθρώπου. Σε αυτές τις συνθήκες η αφήγηση των παραδόσεων αλλάζει. Οι μεταβολές συνίστανται στα εξής:

A. Οι μη πιστευτές παραδόσεις αποβάλλονται από το ρεπερτόριο των αφηγητών. Το είδος παρακμάζει. Οι αφηγήσεις δεν εμφανίζουν την ποικιλία και τον πλούτο άλλων εποχών. «*Όσο προχωρεί ο μηχανικός πολιτισμός, όσο ανοίγονται λεωφορειακοί δρόμοι και πληθαίνουν τα τεχνικά έργα, οι παραδόσεις αυτές εξαφανίζονται, πολύ περισσότερο που λιγοστεύει η πίστη των ανθρώπων στην αλήθεια και τη "σοβαρότητά" τους*» (Λουκάτος 1992, 156).

B. Κάποιες παραδόσεις όμως επιζούν, είτε γιατί αρέσουν στον άνθρωπο, ο οποίος αγαπά «να παίζει με το γοητευτικό μυστήριο ή παράδοξο μιας λογικά ανερμήνευτης έστω τελετής» (Μερακλής 1989, 24) είτε γιατί η μυθική σκέψη δεν εξαφανίζεται ποτέ ολοκληρωτικά είτε, ακόμη, γιατί οι αφηγητές τις αντιμετωπίζουν με σεβασμό γιατί διασώζουν τη σκέψη, τους φόβους και την

ιδεολογία των προγόνων τους (έχουν ιστορική και λαογραφική αξία) και τις θεωρούν «πολύτιμα κείμενα για τη μελέτη της ψυχογραφίας του Έθνους μας, για την ιχνηλάτηση της τοπικής ιστορίας μας» (Λουκάτος 1992, 155). Γι' αυτό η αφηγηματική κοινότητα ακόμα και σε εποχές κυριαρχίας της λογικής επιλέγει να ισορροπεί ανάμεσα στην πίστη και στην αμφισβήτηση. Τη διττή αυτή κατάσταση αποδίδουν τα λόγια της αφηγήτριας Ζωής Βασιλειάδου (Αρκάσα): «Αυτό είναι βέβαια από τα απίστευτα, που εγώ δε(ν) τα πιστεύω, αλλά... ας πούμε πως τα πιστεύουμε».

Γ. Μεταβάλλεται η μορφή και η λειτουργία τους. Η εγγράμματη αφηγηματική κοινότητα νιώθει ότι οι μυθικές αφηγήσεις δεν είναι ικανές να εξηγήσουν πια τη ζωή και τα φαινόμενά της. Γι' αυτό μεταβάλλει τη διατύπωση και τη λειτουργία των παραδόσεων. Ο σύγχρονος ακροατής δεν αισθάνεται πια αγωνία στο άκουσμα μεταφυσικών παραδόσεων. Νιώθει θαυμασμό και τέρψη, αφού τις αντιμετωπίζει ως ευφάνταστη λαϊκή λογοτεχνία. Πολλές παραδόσεις λέγονται τώρα στα παιδιά ως απίθανα παραμύθια, ενώ άλλες διασκευάζονται λογοτεχνικά (Μερακλής 1992, 54). Μέσω της αλληγορίας ο λογοτέχνης «*παρουσιάζει καταστάσεις ταυτόχρονα μακρινές, φανταστικές (όταν «τα ζώα φωνήεντα ην») αλλά συγχρόνως και οικείες και καθημερινές, ώστε να μπορεί να μεταδίδει τα μηνύματά του με τρόπο εύσχημο αλλά και κατανοητό*» (Κατσαδώρος 2012, 817).

Πού εντάσσονται όμως στο παραπάνω σχήμα οι αφηγήσεις που μελετώ; Θα έλεγα ότι προοιωνίζονται την αποβολή απ' το ρεπερτόριο των αφηγητών όσων παραδόσεων δεν είναι πια πιστευτές και προετοιμάζουν το έδαφος σε όσες μπορούν να επιζήσουν να διασκευαστούν, να επαναδιατυπωθούν, να αλλάξουν μορφή και να γίνουν λειτουργικές για το σύγχρονο ακροατή με τη χρήση της γλώσσας της αλληγορίας. Τέλος, ανοίγουν το δρόμο για να μετατραπούν οι θρύλοι σε παραμύθια, αφού η φαντασία, ο ανιμισμός, η λιτότητα του ύφους, η απλή δομή και τα άλλα χαρακτηριστικά του λαϊκού λόγου αρέσουν στα παιδιά.

Αποκάλεσα τις αφηγήσεις αμφισβήτησης «αντι-παραδόσεις ή αντι-θρύλους». Στη μελέτη των σύγχρονων παροιμιών χρησιμοποιείται ο όρος «αντι-παροιμία» (anti-proverb). Τον εισήγαγε ο Γερμανός παροιμιολόγος Wolfgang Mieder (Mieder & Litovkina 1999). Με το θέμα ασχολήθηκαν ο Αριστείδης Δουλαβέρας (Δουλαβέρας 2010, 110-112) και ο Μηνάς Αλεξιάδης. Ο τελευταίος συγκέντρωσε από αθηναϊκές εφημερίδες και μελέτησε ελληνικές αντι-παροιμίες (Αλεξιάδης 2011, 83-124). Η αντι-παροιμία είναι «*σκόπιμη παραλλαγή μιας παροιμίας, που προκύπτει με αλλαγή σε κάποιο από τα μέρη της, διαγραφή ή προσθήκη στοιχείου*» (Αλεξιάδης 2011, 85). Η παρέμβαση μεταβάλλει και τη δομή της παροιμίας και τη λειτουργία της. Ο Αλεξιάδης καταλήγει ότι «*οι αντι-παροιμίες δεν θα μπορούσαν σε καμιά περίπτωση να παγιωθούν και να καταστούν κανονικές παροιμίες*» (Αλεξιάδης 2011, 85). Άλλοι τις αντιμετωπίσαν ως «*παροιμιακή μόλυνση*», άλλοι ως «*παροιμιακή εκτροπή*» (Δουλαβέρας 2010, 112· Αλεξιάδης 2011, 90).

Αντίστοιχα, προτείνω και για τις σύγχρονες αποδομητικές αφηγήσεις τον όρο «αντι-παραδόσεις» ή «αντι-θρύλοι» (anti-legends or anti-traditions). Έχουμε κι εδώ «*σκόπιμη παραλλαγή*» μιας παράδοσης, «*που προκύπτει με αλλαγή σε κάποιο από τα μέρη της, διαγραφή ή προσθήκη στοιχείου*». Μεταβάλλεται συνήθως η κατάληξη της παράδοσης, όπου ο αφηγητής αποκαλύπτει την πλάνη, σχολιάζει, κρίνει και διατυπώνει τη νέα αποδομητική αλήθεια («*Δεν υπάρχουνε φαντάσματα*»). Επίσης μεταβάλλεται η δομή και η λειτουργία της. Και οι αντι-παραδόσεις έχουν θεωρηθεί απ' τους καταγραφείς ως «*μόλυνση*» ή «*εκτροπή*». Η αποβολή τους απ' τις δημοσιευμένες συλλογές, ιδιαίτερα από παλιούς λαογράφους, πιστοποιεί αυτή την αλήθεια.

Η αμφισβήτηση της αλήθειας μύθων και παραδόσεων έχει μακρά ιστορία. Ήδη στην αρχαία Ελλάδα η εκκοσμίκευση της μυθολογίας, των ιερών δηλαδή θρησκευτικών αφηγήσεων, επέτρεψε τη διασκευή τους από τραγικούς και κωμικούς ποιητές. Οι μύθοι και οι θρύλοι, όταν απομακρύνθηκαν

απ' τα πλαίσια του ιερού, πέρασαν ακόμα και στο χώρο του αστείου, του κωμικού, της φάρσας: «Σταδιακά, οι θρύλοι μπορεί να μη γίνονται πια πιστευτοί και να λέγονται ακόμα και ως ρεαλιστικές αστείες ιστορίες. Ένας μεγάλος αριθμός των συγκεντρωμένων αφηγήσεων αναφέρεται στο πώς ακριβώς ο μεταφυσικός φόβος που γεννά η πίστη στους θρύλους έγινε αντικείμενο κοροϊδίας ή και εκμετάλλευσης από τους πιο τολμηρούς χωριανούς» (Καπλάνογλου 2002, 246-247). Τέτοιες αποδομητικές αστείες αφηγήσεις θα τις ενέτασσα στις αντι-παραδόσεις.

Ενώ οι παλιοί λαογράφοι δε δημοσίευαν τις αφηγήσεις αμφισβήτησης, κάποιοι νεώτεροι το πράττουν, όπως η Δέσποινα Δαμιανού στο βιβλίο της για τις «λαϊκές αφηγήσεις» των Κυθήρων (Δαμιανού 2005, 52-53: αρ. 6 & 8). Ο Μ. Γ. Μερακλής σχολιάζει: «Η κυρία Δαμιανού συνάντησε στις μεθοδικά προετοιμασμένες και πραγματοποιημένες συναντήσεις της με τους πληροφορητές της και ανθρώπους, που ήθελαν να υπονομεύσουν ορθολογικά παραδόσεις για υπερφυσικά όντα κ.λπ. Σκέπτεται μάλιστα, ότι "η υπονόμηση της εγκυρότητας έχει προχωρήσει τόσο πολύ, που έχει οδηγήσει στη δημιουργία κάποιων αυτόνομων αποδομητικών ευτράπελων διηγήσεων που διακωμωδούν γενικώς την πίστη στα φαντάσματα κ.ά." Και παραθέτει πολλά παραδείγματα» (Μερακλής 2005, 8). Η ίδια η Δαμιανού γράφει:

«Η ομολογημένη δυσπιστία κάποιων πληροφορητών μου για τις ιστορίες που λέγονταν γύρω από τα υπερφυσικά όντα, εκφράστηκε με αφηγήσεις που αποκάλυπταν την, πραγματική κατ' αυτούς, αλήθεια πίσω από το φαινομενικά υπερφυσικό και γελοιοποιούσαν την ευπιστία των άλλων. Ήταν τόσο γνωστές και τόσο πολλές αυτές οι ιστορίες, που θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι διαδόθηκαν για να απορρίψουν κάτω από το φως της λογικής των νεότερων κάθε φανταστικό δημιούργημα των προγενεστέρων και να αποκαταστήσουν την υπόληψη των παλαιών που τις πίστευαν. Σε πολλές ιστορίες για υπερφυσικά όντα που μου διηγήθηκαν αντιστοιχούν άλλες που αποκάλυπταν τι πραγματικά είχε συμβεί και έδιναν εξηγήσεις, έτσι π.χ. ένα ανεξήγητο φως στην ερημιά το οποίο θεωρήθηκε ως ζίπασμα αποδείχθηκε ένας κορμός ελιάς που αργοκαιγόταν, σκουζίματα, ουρλιαχτά κ.ά. μέσα στο σκοτάδι που εκλαμβάνονταν ως κούλουθρα [μικροί δαίμονες], ήταν κραυγές ζώων. Η υπονόμηση της εγκυρότητας των παραδόσεων μάλιστα έχει προχωρήσει τόσο πολύ, που έχει οδηγήσει στη δημιουργία κάποιων αυτόνομων αποδομητικών ευτράπελων ιστοριών που διακωμωδούν γενικώς την πίστη στα φαντάσματα κ.ά.» (Δαμιανού 2005, 39).

Σχολιάζει ότι περισσότερο οι άντρες «απέρριπταν τις ιστορίες αυτές σαν μη πραγματικές», ενώ η στάση και των γυναικών «κυμάνθηκε από την απόλυτη αποδοχή μέχρι την αποστασιοποίηση» (Δαμιανού 2005, 30-31).

Ας δούμε τις **διαβαθμίσεις αμφισβήτησης της μυθικής ερμηνείας του κόσμου** σε παραδείγματα από καρπαθιακές αφηγήσεις:

Α. Χρέωση σε άλλους. Ο αφηγητής αποποιείται της ευθύνης του ελέγχου της αλήθειας και απλά επαναλαμβάνει την παράδοση που άκουσε από άλλους. Με το ρήμα «έλεγαν» μεταθέτει στους δικούς του πληροφορητές την ευθύνη των λόγων του: «*Τσαι ελέ(γ)α ' ότι είχε τη νύχτα αναρά(δ)ες τσαι εκρατούσα' τα ζωντάρια*» (Μουλάκη Καλλιόπη, Πηλές). «*Δε(ν) ξέρω αν είναι αλήθεια αυτά τα πράματα. Αναράες ελέ(γ)α νε ότι ήτανε*». (Μοσχονά Καλλιόπη, Μεσοχώρι). «*Όπως τα 'κου(σ)ες εσου τα 'κουσα τσαι 'γω. Τώρα... ψόματα τσ' αλήθεια...*» (για την ύπαρξη αναράδων) (Φελουζή Θετεκούλα, Πηλές).

Β. Έκφραση αμφιβολίας: Εκφράζει σκεπτικισμό για τα απίθανα που αφηγείται: «*Δε(ν) ξέρω αν είναι αλήθεια αυτά τα πράματα*» (για εμφάνιση αναράδων) (Μοσχονά Καλλιόπη, Μεσοχώρι). «*Δεν ξέρω, της φαντασίας πράματα ήτανε;*» (για την εμφάνιση αναράδων) (Χαλκιά

Καλλιόπη, Όλυμπος). «Δεν ξέρω αν είναι παραμύθια ή γεγονότα» (για τον Οξαποδώ) (Βασιλειάδου Ζωή, Αρκάσα).

Γ. Ρητή αμφισβήτηση: Ο αφηγητής διατυπώνει τη διαφωνία του με την υπόθεση της αφήγησης: «Αυτά εγώ δε(ν) τα πιστεύω» (για εμφάνιση αναράδων) (Μοσχονά Καλλιόπη, Μεσοχώρι). «Ελέ(γ)α' παλιά ιστορίες για σφαντάματα. Σφαντάματα δεν υπήρχαν, τα κάναμε-ν εμείς» (Βασίλα Χρυσάφα, Όλυμπος).

Δ. Διατύπωση λογικής εξήγησης. Ο αφηγητής επιχειρεί να εξηγήσει λογικά τα παράξενα φαινόμενα. Αποδίδει τη διάδοση των μυθικών αφηγήσεων στην άγνοια, στην έλλειψη παιδείας και στον έμφυτο φόβο των ανθρώπων για ό,τι δεν κατανοούν. Υποστηρίζει ότι τις τρομακτικές αφηγήσεις τις έπλαθαν άνθρωποι παράνομοι για να διαπράττουν ανενόχλητοι τις απάτες τους σε βάρος των αφελών (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφηγήσεις αρ. 14 και 19). «Αυτά είναι ψόματα. Αυτά τα λέ(γ)ουν οι κλέφτες για να φο(β)ούτται οι αθθρώποι να (γ)υρίζουν αυτοί να κλέβου'!» (Φελουζή Θετεκούλα, Πηλές). Αφηγήσεις για κλέφτες που παριστάνουν τα φαντάσματα (Τρουπής 1999, 49) υπάρχουν σε πολλούς λαούς (ATU 1740B «*Thieves as Ghosts*»). Κάποτε και οι νοικοκυραίοι, για να κρατούν τους κλέφτες μακριά, διέδιδαν ότι εμφανίστηκαν ξωτικά στα κτήματά τους (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφήγηση αρ. 11).

Ε. Αστεϊσμοί, ανέκδοτα, φάρσες και τολμήματα: Με την κατάκτηση της λογικής η αφηγηματική κοινότητα ξεπερνά το φόβο και τολμά να αστειεύεται με τα παράξενα φαινόμενα. Με το γέλιο αφηγητές και ακροατές επιδεικνύουν την ανωτερότητα της λογικής τους. Οι Καρπάθιοι στα ανέκδοτά τους συχνά κάνουν χιούμορ για μακάβρια θέματα (Γεργατσούλης 2007, 60 (αρ. 67), 95 (αρ. 106), 157 (αρ. 174), 375-376 (αρ. 68)). Με αφηγήσεις σαν αυτές που μελετώ, με αστεϊσμούς και ανέκδοτα αμφισβητούν το μεταφυσικό τρόπο σκέψης λεκτικά. Με φάρσες και τολμήματα (συχνά μετά από στοιχήματα) τον αμφισβητούν έμπρακτα. Στο Επίμετρο Κειμένων παραθέτω σχετικές αφηγήσεις (αρ. 2 και 12-15). Η διήγηση σε μεταγενέστερο χρόνο της φάρσας ή του τολμήματος, ξαναφέρνει την αμφισβήτηση στο αφηγηματικό επίπεδο. Παράδειγμα αποτελεί η αφήγηση, στην οποία αναφέρθηκα, για τον άνδρα που έφερε από το νεκροταφείο τη νεκροκεφαλή. Η αντίδραση των θαμώνων του καφενείου όταν η νεκροκεφαλή αναπήδησε («Φάντασμα είναι! Το πνεύμα της νεκροκεφαλής», φώναξαν έντρομοι πριν αντιληφθούν την παρουσία του ποντικού σε αυτήν), δείχνει ότι η επικράτηση της λογικής δεν είναι ούτε απόλυτη ούτε σταθερά παγιωμένη. Οι σχετικές αστείες αφηγήσεις και οι ανάλογες φάρσες πρέπει να θεωρούνται δυναμικές αποδομητικές αντι-παραδόσεις.

Θα ήθελα εδώ να σημειώσω ότι στα παραπάνω παραδείγματα η αμφισβήτηση εκφράζεται μόνο από τον αφηγητή. Οι «φωνές» των ακροατών απουσιάζουν, αφού οι αφηγήσεις έγιναν για τις ανάγκες της ηχογράφησης. Μια καταγραφή σε πραγματικές συνθήκες θα αποτύπωνε την πιθανή αντιπαράθεση μεταξύ των μελών της αφηγηματικής κοινότητας (αφηγητή – ακροατών) και θα έδινε πληρέστερη εικόνα των διαφωνιών και της επιχειρηματολογίας των υποστηρικτών της μυθικής σκέψης ή του ορθού λόγου. Παράδειγμα τέτοιας καταγραφής είναι η αφήγηση αρ. 84 της διδακτορικής μου διατριβής (Γεργατσούλης 2007, 72).

Η δομή των αντι-παραδόσεων είναι είτε κυκλική είτε γραμμική.

Στον πρώτο τύπο ο αφηγητής απ' την αρχή δηλώνει την υπονομευτική του διάθεση, παραθέτει την αφήγηση που αποδεικνύει την αρχική του κρίση και τελειώνει με τη διατύπωση της νέας αποδομητικής αλήθειας (κυκλικό σχήμα) (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφήγηση αρ. 3).

Στο δεύτερο σχήμα ο αφηγητής αποκρύπτει την πρόθεσή του, εξιστορεί μια μυθική παράδοση, προσποιείται ότι αποδέχεται την αλήθεια της, αλλά στο τέλος αιφνιδιάζει τους ακροατές

του αποκαλύπτοντας το ψεύδος (πλάνη) και διατυπώνοντας μια νέα αποδομητική αλήθεια (γραμμικό σχήμα). (Βλ. Επίμετρο Κειμένων, αφηγήσεις αρ. 1, 4, 6, 7, 8, 9).

Ο αφηγητής της αντι-παράδοσης ανατρέπει τις προσδοκίες του ακροατή και τον σοκάρει με την ωμότητά του, όταν ο τελευταίος δεν είναι έτοιμος να δεχτεί την αμφισβήτηση. Η αποδόμηση της μυθολογούσας σκέψης είναι για πολλούς σκληρή, αφού αυτή *«εξακολουθεί να βοηθάει ένα σημαντικό αριθμό ανθρώπων στον κόσμο, να κατανοούν σκοτεινές πλευρές του κόσμου, να παρηγορούνται ή να ενθαρρύνονται στις δύσκολες ώρες τους, να ζουν σύμμετρα τη ζωή τους, ανάμεσα σ' αυτό που εννοούν και σ' αυτό που δεν εννοούν, αλλά το αισθάνονται, το νιώθουν»* (Κατσαδώρος 2012, 818).

Σίγουρα σε αυτή την υπονόμηση του παλιού εκδηλώνεται και η ανάλογη αντίσταση. Δημιουργείται μια συγκρουσιακή κατάσταση αμφισβήτησης και παράδοσης, με επιχειρηματολογία και απ' τα δύο μέρη και με παροχή αποδείξεων. Αποδείξεις που προσκομίζουν υποστηρικτές της παράδοσης μελέτησα στο ΙΗ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου (Γεργατσούλης 2013).

Οι Καρπάθιοι με τις αντι-παραδόσεις τους εξηγούν λογικά τα παράξενα συμβάντα και αμφισβητούν την ύπαρξη δυνάμεων του σκότους (αναράδες, στρίγγλες, ξωτικά, φαντάσματα). Και είναι λογικό, αφού οι άνθρωποι δεν πιστεύουν πια σε αυτές. Απ' την άλλη πλευρά, η θρησκεία σπάνια κρίνεται, αφού και σήμερα οι Καρπάθιοι διατηρούν την πίστη στο Θεό, στους αγίους και στη θαυματουργία. Η αφηγηματική κοινότητα δε θα επέτρεπε την αποδόμηση των θρησκευτικών παραδόσεων και τη γελοιοποίηση συμβόλων τα οποία σέβεται. Οι ευτράπελες διηγήσεις κρίνουν τους εκπροσώπους της εκκλησίας, όχι την ίδια τη θρησκεία.

Πόσο αποτελεσματικές είναι όμως τέτοιες αφηγήσεις; Η δυναμική των αντι-παραδόσεων είναι τέτοια ώστε να τις θεωρήσουμε υπεύθυνες για την αμφισβήτηση, την υπονόμηση και, ακόμα περισσότερο, την αποδόμηση, στο μέτρο και στο βαθμό που έχει συντελεστεί, της μυθικής σκέψης του λαού; Με άλλα λόγια, οι αντι-παραδόσεις υπέσκαψαν τη μυθική ερμηνεία του κόσμου και των φαινομένων του και επέβαλλαν μια νέα οπτική στον άνθρωπο; Όχι βέβαια! Αυτές έπονται των πνευματικών ανακατατάξεων της κοινωνίας, τις εκφράζουν αφηγηματικά παρά τις δημιουργούν. Προηγείται η ωρίμανση εκείνων των κοινωνικών παραγόντων και συνθηκών, που επιδρούν στη σκέψη του λαού και γκρεμίζουν τις παρωχημένεςπίστεις. Οι αντι-παραδόσεις ή αντι-θρύλοι αποκρυσταλλώνουν αφηγηματικά τις κατακτήσεις της σκέψης και επικοινωνούν τις νέες ιδέες για να πείσουν και τους τελευταίους αμφισβητίες. Είναι κι αυτές ένα μέσο διάδοσης των ιδεών και, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, επιτελούν το ρόλο τους.

Οι αντι-παραδόσεις ή αντι-θρύλοι δεν αποτελούν ξεχωριστό είδος του λαϊκού λόγου. Είναι η φυσική εξέλιξη των παραδόσεων, μια άλλη, αιρετική μα λογική, φωνή μέσα στο σώμα τους σε εποχές κυριαρχίας του ορθολογισμού. Οι παραδόσεις επηρεάζονται από τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες, και μέσα από αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταβάλλονται και εξελίσσονται. Αυτή η διαφορετική, σε σχέση με το παρελθόν, οπτική των γεγονότων αξίζει να καταγράφεται και να δημοσιεύεται απ' τους λαογράφους. Έτσι οι συλλογές μας θα αποδίδουν την αληθινή σκέψη της αφηγηματικής κοινότητας με όλες τις εκφάνσεις, μεταβολές, προόδους ή παλινδρομήσεις, συγκρούσεις και αντεγκλήσεις και θα αποτυπώνουν τη μεταβλητότητα των λαογραφικών φαινομένων.

Θα ολοκληρώσω επιχειρώντας να διατυπώσω έναν ορισμό των αντι-παραδόσεων ή αντι-θρύλων: είναι οι σοβαρές ή αστείες αφηγήσεις που εξηγούν τα μυστήρια των θρύλων και των παραδόσεων με την ορθή λογική, διατυπώνουν νέες, συχνά αιρετικές, υπονομευτικές και

αποδομητικές, αλήθειες, διακωμωδούν την πίστη σε υπερβατικές και μεταφυσικές δυνάμεις και περιγελούν τους εκφραστές της.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Από τις παρακάτω αριθμημένες αφηγήσεις τις πρώτες δέκα έξι (16) κατέγραψα στην Κάρπαθο, τις τρεις τελευταίες (αρ. 17-19) στη Μεσσηνία και τη Νάξο. Δημοσιεύω εδώ και τις τελευταίες για να δείξω ότι τέτοιες αφηγήσεις λέγονται σε κάθε τόπο.

1. Το ψεύτικο φάντασμα.

Ήταν ένας ξάδερφός μου, που ερχόταν κάτω από τις Μενετές με τα πόδια. Έχει ένα μέρος εκεί, στο Βαθύ Σκαλί, που σφαντάζει (=βγαίνουν φαντάσματα). Εκεί, στους Κάτω Έιρους όταν έφτασε έβλεπε, λέει, δυο χέρια και του φωνάζανε έτσι... του κάνανε αυτό... Αυτός λέει, φοβήθηκε, όπως μου είπε. «Αλλά τώρα, τι να κάνω; Να γυρίσω πίσω; Πρέπει, λέει, να πάω να δω τι είναι!».

Τελικά πήγε και... τι ήτανε; Ήτανε ένα καμένο δέντρο, που είχε καεί και σταθήκανε δυο ζύλα πάνω και κάνανε αυτό... με τον αέρα. Αυτός όμως αν δεν πήγαινε εκεί, θα 'λεγε ότι πράγματι εσφαντάχτηκε, που λένε εδώ στην Κάρπαθο.

Αυτά είναι τα φαντάσματα! Δεν υπάρχουνε τα φαντάσματα.

2. Η νεκροκεφαλή.

Ήτανε μια μέρα στον Κωστή του Μηνάϊδη μέσα και βάλανε στοίχημα, ποιος είναι ο άντρας που θα πάει να φέρει μια νεκροκεφαλή από το νεκροταφείο, να μπει μέσα στο καταφείο (=χωνευτήριο), όπως λέγεται. Λοιπόν έβαλε στοίχημα ο Χαζζής ο Κωστής, ο οποίος έχει πεθάνει πρόσφατα, ούτε χρόνος δεν είναι.

Και πάει πραγματικά στο νεκροταφείο και μπαίνει μέσα και φέρνει μια νεκροκεφαλή, την βάζει σε μια τσάντα και την φέρνει μέσα στο καφενείο και την ακουμπά πάνω στο τραπέζι.

Μόλις την απόθεσε πάνω στο τραπέζι, άρχισε η νεκροκεφαλή και χοροπηδούσε. Είχανε πάει όλοι στην άκρη στο καφενείο, είχανε τρομάξει... Σταυροκοπιόντουσαν. Λέει: «Φάντασμα είναι! Το πνεύμα της νεκροκεφαλής!».

Και ξαφνικά βλέπουν έναν ποντικό και βγαίνει μέσα απ' τη νεκροκεφαλή και έφυγε.

3. Σφαντάματα δεν υπήρχαν!

Ελέ(γ)α' παλιά ιστορίες για σφαντάματα. Σφαντάματα δεν υπήρχαν, τα κάναμεν εμείς.

Ο πατέρας μου εμού ο συγχωρεμένος ήρχετον από την Αυλώνα νύχτα. Και σαν ήρθεν εδώ στον Κόκκινου το χωράφι, βλέπει κάτι, ένα βουνό μπροστά του και πή(γ)αινε. Λέει: «Πράγματι υπάρχουνε φαντάσματα! Θα γυρίσω πίσω!».

Μετά λέει: «Γιατί; Θα πάω να δω τι είναι!». Ηρχετον... ήρχετον... ήρχετο... και ήτο μια γριά, από 'μενε στην Πέρα Πανα(γ)ία, επή(γ)ε και την ήβρε και κρατούσε ένα γομάριν (=φόρτωμα) αθυμάδια (=θυμάρι). Καμπούρα ήτον η γυναίκα... Και ήτο βουνό και πή(γ)αινε.

Ο πατέρας μου λοιπόν λέει: «Αν δεν εγύριντζα πίσω, θα 'λε(γ)α ότι εσφαντάχτηκα!».

4. Τα άλογα.

Ήστειλε κάποιος, λέει, το γιο του να πάει, από 'ρτε πάνω στ' Απέρι τσαι του πομείνα' (=έμειναν) δυο ρίφια κάτω, να πάει να τα βρει. Λέει: «Α' δε(ν) τα βρεις να 'πομείνεις το βρά(δ)υν ετσεί, να πάεις τσ' αύριο να ψάξεις να τα βρεις!».

Του 'λιε-ν (=του 'λεγε) όμως ο πατέρας του ότι κάποτε ήρχετο από τ' Απέρι τσαι πή(γ)ε στο στάβλο. Πάνω στο στάβλο, λέει, ερτσούττο (=χόρευαν, εκ του ορχούμαι) τ' άλογα... στο (δ)ώμα πάνω. Ήταν α(π)ομέσα, ετσει που κάνου' τη δρίλλα, ένα πεπεισμένο χαρτί τσ' ακούει τσ' αυτός: «Τρρρρρρ!»». Λέει: «Μουλάρια!». Βγαίνει όξω στη(ν) πόρτα, με το σκοτεινιασμα, τσ' απόει (=και μετά) εσωπάσα'. Ετσει πάλι ξαναρχινού'. «Έτοιμος ήμου', λέει, να φωνάξω της Σεβαστής, της γειτόνισσας δίπλα. Τσαι τσει ήκουα: Τι! Τι! Τι! Ε, τους παντέρημους! Ήτο πεντιτσοί (=ποντικοί)».

Το ταβλί (=χαρτόνι) από τ'ον α(π)οπάνω ετσει, που 'τον η δρίλλα, το 'χα' για να μη(ν) πέφτου' τα χώματα, τσαι ερτσούττο οι πεντιτσοί τσαι το ταβλίν ήκανε θόρυβο. Εθάρρε πως ήτο μουλάρια.

5. Αναράες σε όνειρο.

Εγώ ετσοιμούμου (=κοιμόμουν) στο Σελλάι χρόνια. Λοιπό μια βραδιά βλέπω μες στον ύπνο μου αναρά(δ)ες τσαι χορεύα' με τα άσπρα. Τσαι πετάσσεται (=πετιέται), λε, μια πάνω στο(ν) τοίχο, τεντώνει το λαιμό της εσά (=έτσι δα) τσαι λέει: «Ελάτε, κόρες, στο χορό τσ' ας είστε τσαι εκατό γρονώ (=χρονών)!».

Τσαι ανοί(γ)ω τα μάδια μου τσαι δεν είχε μή(τ)ε τίποτε. Τα 'δα γιατί τα 'χα στο νου μου, αλλά δεν είχε τίποτε. Ούτε αναρά ούτε τίποτε.

6. Η χαρουπιά.

Κάποτε, που 'μουνα μικρή, είχαμε ζώα τσαι με στείλαν οι γονείς μου στους Ορδίνους τα πάω να τα μετα(δ)έσω, να τα αρμέξω τσαι να φέρω το γάλα στο σπίτι.

Επή(γ)α, λοιπόν, εμετά(δ)εσα τα ζώα, τα άρμεξα... Μικρή ήμου. Εσκοτεινιάστηκα. Την ώρα που τα άρμεξα τσαι επολέμου (=ετοιμαζόμουν) να φύγω, βλέπω μια(ν) αναρά, με την τσεφαλή, με κάτι χέρια απλωμένα. Από το φό(β)ο μου εθάρρου ότι με τσνηγούσε τσόλας (=κιάλας). Τσαι έκοφτα (=έτρεχα), έκοφτα, τσαι βαστούσα την καστανιά το γάλα τσαι έκλαια μέχρι που πή(γ)α στο Μωρροού. Σαν επή(γ)α στο Μωρροού, μου λέει ο πατέρας: «Τιαν έχεις τσαι είσαι έτσι δα;». Λέω: «Μιαν αναρά εί(δ)α. (Δ)εν ξαναπάω πιο (=πια) στους Ορδίνους!». Λέει: «Πού την εί(δ)ες την αναρά, τσαι εγώ είμαι γρόνια (=χρόνια) που πάω στους Ορδίνους τσαι δεν εί(δ)α πούετε (=πουθενά) αναρά!». Του είπα το μέρος. Λέω: «Ετσει που πή(γ)α να μετα(δ)έσω τις κασσίτσες (=κατσίκες) τσαι τις άρμεξα, ετσει στο βουναλάτσι έχει ένα λόφο... ετσει πάνω!». Λέει: «Να 'ρθω το πρωί να πάμε να μου το γείξεις (=δείξεις) αυτό το μέρος!».

Φεύγουμε το πρωί, πάμε στους Ορδίνους. Αντίς αναρά, βλέπω μια χαρουπιά καμένη. Ήτο χοντρή τσαι είχε καεί τσαι εφαινετο ο κορμός της σαν τσεφαλή του αθρώπου τσαι τα ζύλα που ήτον έσσι (=έτσι), σαν χέρια αναράς. Λέω: «Αυτουά ήτο!». Πάει ο πατέρας μου κοντά, ακούμπα τη, εσκούντρα τη (=την σκουντούσε). Λέει: «Κουνιέται αυτουά το πράμα; Δεν κουνιέται! Λέει: Από το φό(β)ο σου, παι(δ)ί μου, εθάρρες πως σε ζώνε (=κνηγούσε) τσόλας (=κιάλας)!». Αν δε μ' είχε πάρει ο πατέρας μου, θα νόμιζα ότι ήταν αναρά τσαι υπάρχει ακόμα! Τότε θα 'μουν οχτώ χρονώ.

7. Το δέντρο.

Μια φορά είχα να πάω στη Λάστο τσ' είχε φεγγάρι όμως, καλή μέρα. Τσαι είχαμε ένα σταβλάτσι ετσει πέρα. Σηκώνομαι λοιπό τη νύχτα. Είχα τσαι ένα μικρό μωρό. Επή(γ)α τσαι σαμάρωσα το γάδαρο τσαι ήρθα εδώ πέρα. Άμα ήρθα εδώ πέρα τσαι πή(γ)αινα πάνω προς τον Αι-Γιώργη, βλέπω λοιπό το γαϊδούρι –με συχωρείς– τσαι ήκανε τ' αφτιά του έσσι (=έτσι) πάνω κάτω, πάνω κάτω. «Μα τι βλέπει αυτό;». Δεν ήξερα τσαι τι ώρα ήτο, δεν είχαμε ρολόγια τότες. Λέω: «Να γυρίσω πίσω τώρα;».

Εσκέβουμου (=σκεπτόμουνα), λέω: «Μ' απόυ 'χω μικρό παιδί! Πού να μπω εγώ τώρα που έχω μικρό παιδί; Μπροστά θα πάω τώρα τσαι...».

Εντέλει επέρασα μπροστά τσαι βλέπω το δέντρο που ήτανε το φεγγάρι τσαι ήκανε εσεινό το αυτό (=το φως του φεγγαριού φώτιζε τα φύλλα του δέντρου και δημιουργούσε σκιές που κινούνταν) τσαι ενόμιζες τσ' ήτανε άθθρωπος. Ετράβηξα τσαι πή(γ)α στο(ν) προορισμό μου τσαι πή(γ)α στη Λάστο. Τσαι ...πού να ξημερώσει; Ήβλεπες κάτι, λέει: «Εσφαντάχτηκα!». Άμα δεν επροχωρούσα τσαι 'γω, θα 'λε(γ)α ότι εσφαντάχτηκα, αλλά δεν...

8. Η κεφαλή.

Έλεγε η πεθερά μου ότι ο πεθερός μου άμα ήτανε νέος επήγαινε στ' Απέρι τσαι λένε ότι εγάπα τη Μαριγώ του παπά Νικόλα. Τσαι ερχότανε, λέει, πάνω από τη βρύση τσαι ερχότανε πάνω από τη Βλία (=Φλέβα, πηγή) τσαι πή(γ)ε να σκύψει να πιει. Εφοβήθη, λέει, γιατί έβλεπε μια(ν) τσεφαλή τσαι ανέβαινε τσαι κατέβαινε στη βρύση.

Τσαι τσεινό ήτανε ένα κυπαρίσσι. Τσαι σταμάτησε τσαι βεβαιώθη τσαι ήτανε από της Βασίσσας το αμπέλι, ήτανε κανένα λεύκι, κυπαρίσσι τσαι το πήρνε ο άερας πάνω κάτω. Τσαι εβεβαιώθη τότες ότι ήτανε το κυπαρίσσι.

Τσαι σου λέει: «Αν έφευγα θα 'λια (=θα 'λεγα): εσφαντάχτηκα, αναραεύτηκα!», που λένε.

Αυτός ήτον ο πεθερός μου, ο δάσκαλος ο Βασίλης Βαρδαούλης.

9. Ψεύτικο φάντασμα.

Κάποτε ήμουνα εγώ και κάποιος άλλος και παρακολουθούσαμε μια. Νομίζαμε πως είχε φίλο. Κρυφτήκαμε λοιπόν σ' ένα μέρος. Το σπίτι ήταν δίπλα. Είδαμε λοιπόν έναν άθθρωπο πάνω στη(ν) ταράσσα (=ταράτσα) του σπιτιού. Ήταν με το καπέλο, με τη γραβάντα (=γραβάτα). Περιμέναμε να κατεβεί κάτω. Περιμέναμε... περιμέναμε... Δεν εκατέβαινε. Του λέμε: «Ε! Τι κάνεις ατού (=εκεί);». Τίποτα! Πιάνουμε λοιπόν μια πέτρα, πετάσσουμε την πέτρα... τίποτα! Δεν εκουნიέτο καθόλου.

Τι είχε γίνει; Είχε κάτι καπνοδόχοι, που τις έκανε ο Καραζής από κεραμίδι. Και εχτυπούσεν η σκιά της ελιάς πάνω και εμείς εβλέπαμε άθθρωπο. Ενομίζαμε πως ήτο φάντασμα, αλλά δεν ήτο τίποτα.

10. Ο Καλλιός του Νερού.

Για να μη βγαίνουμε τη νύχτα, φαίνεται, έξω ελέγανε ιστορίες και παραμύθια. Λέγανε πως ήτον ο Καλλιός του Νερού και ήβγαινε τη νύχτα. Επειδής είχε το Κεραμί νερά, ελέγανε πως είχε κειδιά καμιά, σαν αναρά, και ήβγαινε τη νύχτα.

Φοβούμασταν και δεν εβγαίναμε τη νύχτα έξω.

11. Ψεύτικες ιστορίες.

Τα παλιά χρόνια κλέβανε από τ' αμπέλια, όποιος δεν είχε αμπέλι ή, και να είχε κάποιος και δεν είχε τα φρούτα της εποχής, επη(γ)αίνα' από τ' άλλα αμπέλια και τα κλέβγα'. Τσ' οι νοικοκυροί, λε, τότες επλάθαν ιστορίες, να τις λένε έξω, να φοβούτται αυτοί να μην επα(γ)αίνου' να κλέβγου' τα πράματα.

Λοιπό, λε, εκεί στου Μιχαλάκη του Ζανάκη τ' αμπέλι στο Μορροού είχαν απιδιά κι ήτο φορτωμένη απιδία καρπάθια, μυρωδάτα. Επη(γ)αίνα' τσαι τα κλέβγα' τσαι ο Χαζζημήτρος, ο συχωρεμένος, δεν ήξερε ποιος ήτο που τα 'κλεβγε.

Εκαθίσα' λοιπό εκεί που γειτονεύγα' στο σπίτι μας μέσα, λέει: «Ερχόμουνα εχτές το βράδυ από τη δουλειά, ενυχτιάστηκα τσ' όταν ήρτα στη(ν) Πετράκλα, βλέπω έναν αθθρωπο τσ' είχε το πόδι του

στης Μαριγώς του Λάμπρου το(ν) τοίχο τσαι τ' άλλο απέναντι της Στασίας του Παπαβασίλη. Τόσο μεγάλη δηλαδή ήτον η ασκελιά (=διασκελισμός) του. Ήτο το φάντασμα». Υστερα λέει: «Τσαι 'γω ερχόμουνα τσαι είδα μια γουρούνα, σκρόφα, τσαι τραβούσε τα γουρούνια!». Λε: «Ήτον ο Οζαποδώ!». Τσαι φο(β)ούττον οι αθθρώποι, να μην ηπά' να κλέβουν απού τα διπλανά. Τσ' έσσι (=έτσι), μ' αυτά που λέγανε, εσταματούσαν οι κλεψιές τσαι 'πομένα' τα φρούτα να τα φάει ο νοικοσύρης.

12. Οι αναράδες με ξεσκεπάσανε!

Τον καιρό εκείνο που αλωνίζανε το σιτάρι, τον Μάιο και τον Ιούνιο μήνα, καλοκαίρι, εκοιμόντουσαν μες στις άλωνες οι άνθρωποι, πάνω στο σιτάρι, εκεί πάνω στα άχυρα. Ίσως για να μην πάει κάποιος και τα κλέψει, ίσως... είχανε τους λόγους τους. Ήτανε και ζέστη και κοιμόντουσαν έξω. Επαίρνανε ένα σεντόνι και σκεπαζόντουσαν. Ίσως λίγο ψύχρα κατά το ξημέρωμα, είχανε κάποιο σεντόνι, κάτι...

Τι γινότανε τώρα; Κάποιοι πειραζήδες που πηγαίνανε έξω-έξω, τραβούσανε σιγά-σιγά το σεντόνι. Εντωμεταξύ είχανε τη συζήτηση για τις αναράδες ότι υπάρχουνε και ότι κατεβαίνουνε στις άλωνες. Και τι έκανε κάποιος που ήτανε στην έξω μεριά; Τραβούσε το σεντόνι επίτηδες για να ξεσκεπάσει τους άλλους. Μια δυο φορές τη νύχτα.

Το πρωί έκανε (=έλεγε) αυτός που τραβούσε το σεντόνι: «Ρε παιδιά, εχτές το βράδυ ήρθανε οι αναράδες και με ξεσκεπάσανε!». Πετιέται και ο άλλος από κει και λέει: «Και μένα!». Ο άλλος όμως το πίστευε ότι πραγματικά εσουνέβη. Τότε οι άνθρωποι τόσα ζέσανε την εποχή εκείνη και πιστεύανε πράγματι ότι υπήρχανε αναράδες.

13. Οι αναράδες. (ATU 1676 «The pretended ghost»).

Καμιά φορά επειράζα' τους αθθρώπους. Ήτο κάποιος που ήλιε (=έλεγε) πως δεν εφοβάτο. Λέει: «Θα δεις εσύ τι θα σου κάμουμε!». Η Ευδοξία, του φαρμακοποιού θεία, η Ερνιά της Καλλισσάρας... «Τώρα, λέει, θα πάμε να το φοηρίσουμε (=φοβερίσουμε)!». Ήτο να πάει αυτός να περάσει πάνω απού το καφενείο να πάει στους Λώρους. Απού τους Λώρους ήτον ο άθθρωπος.

Επή(γ)αν αυτές... Ήτο το νεκροταφείο από πίσω απού τη(ν) Παναγία πρώτα. Μπαίνουν αυτές πάνω στο μνήμα, εχορευάν, εβάλασιν άσπρα μέχρι κάτω, με τα σεντόνια, τσαι χορεύασι. Τσαι φοβήθην ο άθθρωπος τσαι φώναζε τσαι χάλα' τον κόσμο.

Λέει: «Μωρέ, του τσερατά! Εγώ θα τις τσυνηγήσω τώρα!». Τις ήπιασε.

14. Τη(ν) καρδιά μου θέλω! (ATU 1676 «The pretended ghost»).

Είχε άλλον, λέει, τσαι σηκώνετο τη νύχτα τσαι πή(γ)αινε τσ' ήκλεβγε. Τσ' άμα επόθανε, επη(γ)αίναν ύστερα οι άλλοι τσαι κλέβγα' τσαι κάνα' (=μιμούνταν) τη φωνή του. Τσ' απού φύγει φύγει. Εκλει(δ)ώνουττο μέσα στα σπύδια τως. Στις Πηλές ήτον αυτά. Λέει: «Να πάμε να το(ν) ξεθάψουμε, λέει, να του βάλουμε μες στη(ν) καρδιά του ασβέστη να σταματήσει να σηκώνεται να κλέβγει!», που 'το κλέφτης.

Εβγάλα', λέει, τη(ν) καρδιά του τσαι βάλαν ασβέστη μέσα. Ε! Ετσείνο το βρά(δ)υν ήτο! Που (γ)ύριζε τσαι φώναζε πόρτα πόρτα: «Τη(ν) καρδιά μου θέλω! Τη(ν) καρδιά μου θέλω!». Νααα οι Πηλιάτες! Που να βγουν όξω απού το σπίτι; «Τη(ν) καρδιά μου θέλω! λέει. Τη(ν) καρδιά μου θέλω!».

Υστερα εμάθα' τσαι τον επαριστάνα' τσ' άλλοι τσαι πη(γ)αίνα' στ' αμπέλια μέσα που 'χε μανταρίνια, πορτοκάλια τσαι μόλις ήτο να βγει ο νοικοσύρης όξω του κάνα' τον ίδιο. Τσαι κλει(δ)ώνετο μέσα. Το πρωί δεν είχε ένα πορτοκάλι τσ' ένα μανταρίνι πάνω. Τ' αδειάζαν ούλα.

15. Το καρφί στο μνήμα (ATU 1676B «Frightened to Death»).

Είχε, λέει, έναν άλλο άνθρωπο που δεν εφοβάτο. Λέει: «Είσαι να πάεις στο νεκροταφείο;». Λέει: «Πώς δεν είμαι!». Λέει: «Μεσάνυχτα!». Λέει: «Μεσάνυχτα θα πάω!». Ήτο βρακάδες οι αθθρώποι αυτοί, εφορούσαν βράκες την εποχή ετσεινή. Λέει: «Να καρφώσεις ένα καρφί πάνω στο μνήμα να δούμε το πρωί-ν αν επή(γ)ες!».

Πάει αυτός, καθίζει πάνω στο μνήμα, τσαι κάρφωσε τσαι τη βράκα του μαζί. Επή(γ)ε να σηκωθεί πάνω, δεν εμπόρε να σηκωθεί. Τσ' απού το φόβο του ήμεινεν ετσει ο άνθρωπος. Εθάρρε πως τον ήσυρνε ο πεθαμένος κάτω.

Αυτό έγινε στ' Απέρι. Οι γριές, που τα λέ(γ)α', δε(ν) τα λέ(γ)α' ψέματα.

16. Το νεκροταφείο.

Ενας επή(γ)αινε στο σπίτι του. Πάντα επή(γ)αινε στη(ν) ταβέρνα τσαι μετά επή(γ)αινε στο σπίτι του. Αλλά συνήθως επή(γ)αινε κανονισή ώρα.

Ένα βράδυ στη(ν) ταβέρνα αποξεχάστησε τσαι κάθισε παραπάνω. Αυτός όμως είχε το ιδίωμα να φοβάται. Κυρίως εφοβάτο να περάσει απ' έξω από μοναστήρια τσαι από το νεκροταφείο πιο πολύ. Πάει λοιπόν να φύγει από τη(ν) ταβέρνα, είχε σκοτάδι, τον έπιασε τσαι ψιλή βροχή τσαι ο δρόμος που 'το να περάσει ήτον απ' έξω απού το νεκροταφείο. Γι' αυτό σας είπα ότι κανόνιζε να πάει πιο νωρίς στο σπίτι, που να 'χει συντροφιά για να περάσει απού το νεκροταφείο. Αυτή τη βραδιά δεν είχε συντροφιά. Τσαι επέρασε αναγκαστικώς.

Όταν ήταν να περάσει απού το νεκροταφείο, είδε κάποιον που έριχνε ψιλό του νερό (=ουρούσε) στη(ν) πόρτα του νεκροταφείου. Λέει: «Κουμπάρε! Σταμάτησε! Περίμενε!». Ε! Εσταμάτησε λοιπόν, επερίμενε, ενταμώνε. Λέει: «Κουμπάρε, ξέρεις γιατί σε φώναζα; Γιατί φοβάμαι να περνάω απού το νεκροταφείο!». Λέει: «Α! Αυτό, κουμπάρε, δεν είναι τίποτε! Πριν να πεθάνω, το 'χα τσαι 'γω αυτό το ελάττωμα!».

17. Με νεραϊδοπήρανε! (Μεσσηνία)

Ήταν ο αδερφός του πατέρα μου, ο Αναστάσιος Καρβέλας. Και εκεί στο Ματαράγκα δεν υπήρχε φως, σκοτάδια. Κι όταν νύχτωνε τώρα το χειμώνα ήταν σκοτάδια. Ξεκίνησε ο κακομοίρης να 'ρθει.

Μεσ στη μέση στη διαδρομή είναι ένα νεκροταφείο. Είχε δέσει ένας το γαΐδαρο και είχε βγει από το χωράφι και κοιμόταν χάμω μεσ στο δρόμο, στο νεκροταφείο απέξω ακριβώς. Και όπως πήγαινε, πήγε να δρασκελήσει ο μπάρμπας μου, και σηκώνεται ο γαΐδαρος απάνω και τονε σηκώνει εκεί πάνω! Δεν ξέρω πώς κάνει και κατεβαίνει. Αλλά δεν κατάλαβε πως ήταν γαΐδαρος. «Με νεραϊδοπήρανε!», λέει της θειας μου. Ήρθε εκεί πάνω. Να φωνάζει! «Τι έπαθα! Τι έπαθα!». Λέω: «Τι έπαθες!». Λέει: «Ένα μαύρο πράγμα με σήκωσε εκεί πάνω, στον αέρα!».

Το πρωί σηκώνεται να δει τι ήτανε. Πάει, κοιτάει... ήταν ο γαΐδαρος!

18. Πόσες κεφαλές έχει ο σατανάς; (Νάζος)

Παλιά είχανε όλοι κοπάδια, κατσίκες και πρόβατα. [...] Λέει ένας του γείτονα: «Το βράδυ θα 'ρθω να σου κάνω βεγγέρα!». Λέει: «Μάντρωσε, τα κοπάδια βάλ' τα στη μάντρα και κλείσ' τα και έλα!». [...]

Εφυγε λοιπόν να πάει στο γείτονα. Οι κατσίκες όμως σπάσανε τη μάντρα, που την φράζανε τη μάντρα με ξύλα. [...] Αλλά ήτανε έτσι πλαγιά. Ο νοικοκύρης που είχε τις κατσίκες έφυγε από κάτω και ήρθε από χαμηλά για να πάει πάνω στο γείτονα. Όσπου να κάμει εκείνος τη βόρτα, πεταχτήκανε οι

κατσίκες γρήγορα-γρήγορα και πήγανε από την άλλη πλευρά πάλι στον ίδιο νοικοκύρη που πήγαινε και το αφεντικό τους. Μπήκανε στο χωράφι οι κατσίκες, τρώγανε βιαστικά, γιατί καταλαβαίνουν και αυτά πότε πάνε σε ξένο χωράφι και πότε στο δικό τους.

Όταν έφτασε στο χωράφι ο βοσκός, βλέπει μια κεφαλή με κέρατα. Λέει: «Μωρέ, σατανάδες έχει εδώ!». Φοβήθηκε. Λέει: «Βρε, κι άλλη κεφαλή! Πόσες κεφαλές έχει αυτός ο σατανάς; Κι άλλη... κι άλλη...». Αραδιαστήκανε δέκα κεφαλές μαζί. [...] Φεύγει ο καημένος και πάει σπίτι του. Από το φόβο του δεν τόλμησε να πάει πάνω στο γείτονα γιατί φοβήθηκε τσις σατανάδες.

Φεύγει και πάει στη μάντρα του και είχανε φύγει οι κατσίκες του. Γυρίζει πάλι πίσω, σφυρίζει στις κατσίκες του και τσις πήρε και τσις πήγε και τσις μάντρωσε. Οι ίδιες του οι κατσίκες ήτανε.

19. Φαντάσματα είναι! (Νάζος)

Τότε στην Κατοχή έκλεβε ο ένας τον άλλο. Τώρα δεν κλέβουνε. Αφήνουνε τα πράγματά τους απέξω στα μαγαζιά και δεν τα πειράζουν. Αλλά τότε υπήρχε πείνα.

Πήγανε λοιπόν σε ένα κοτέτσι και κλέβανε τρία άτομα αβγά. Αλλά στο δρόμο ένας ήθελε όλα τα αβγά. Και τι έκανε; Μάζευε στο δρόμο πέτρες και τις πετούσε μέσα στα καλάμια. Ακούανε το κλου κλου αυτοί, βλέπανε και δεν ήτανε κανέναν... Όλη τη διαδρομή... κλου κλου κλου. Λέει αυτός λοιπόν, λέει: «Φαντάσματα είναι!». Ακούνε λοιπόν αυτοί «φαντάσματα», παρατάνε τα αβγά, φεύγουνε.

Παίρνει ο άλλος τα αβγά στο σπίτι του. Αυτό ήταν ένα μέρος της κλοπής που γινότανε. Τρόμαζε ο ένας τον άλλο για να πάρει τα αβγά.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΩΝ

Ο κατάλογος περιέχει: ονοματεπώνυμο αφηγητή/-τριας, πατρώνυμο, ονοματεπώνυμο συζύγου (για τις αφηγήτριες), έτος γέννησης, γραμματικές γνώσεις, επάγγελμα, τόπος καταγωγής και είδος πληροφορίας που έδωσαν. Τις αφηγήσεις κατέγραψα μεταξύ των ετών 1998 και 2013.

ΑΓΓΕΛΗΣ Ισίδωρος του Αγγέλου, 1953, Στ' Δημοτικού, χωροφύλακας, Χώρα Νάξου. (Αφήγηση αρ. 19).

ΒΑΡΔΑΟΥΛΗ Άννα-Μαρία του Πέτρου Βαρδαούλη και του Αριστοτέλη Πουζουκάκη, 1963, Γ' Λυκείου, αισθητικός, Βολάδα Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 2).

ΒΑΡΔΑΟΥΛΗ Στασία του Γεωργίου Περδικολόγου και του Μηνά Βαρδαούλη, 1923, οικιακά, Στ' Δημοτικού, Βολάδα Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 8).

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Ζωή του Γεωργίου Χατζημανόλη και του Βασίλη Βασιλειάδη, 1925, Στ' Δημοτικού, αγρότισσα, Αρκάσα Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 1).

ΒΑΣΙΛΑ Χρυσάφα του Μιχαήλ, 1935, άγαμη, αγράμματη, αγρότισσα και εργάτρια στη Γερμανία, Όλυμπος Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 3).

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ Γεώργιος του Εμμανουήλ, 1914, Β' Γυμνασίου, κτηνοτρόφος, Απέρι Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 5).

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗ Σεβαστή του Βασιλείου Σκούλλου και του Ιωάννη Γεργατσούλη, 1923, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Απέρι Καρπάθου. (Αφηγήσεις αρ. 6 και 11).

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ Εμμανουήλ του Γεωργίου, 1947, Στ΄ Δημοτικού, κτηνοτρόφος, Απέρι Καρπάθου. (Αφηγήσεις αρ. 4 και 14).

ΕΚΜΑΛΙΑΝ Άννα του Μηνά Σκούλλου και του Γιάννη Μπρα, 1922, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Πηλές Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 10).

ΚΑΤΣΟΥΛΗ Μαρία του Γεωργίου Κατσούλη και του Γεωργίου Κατσούλη, 1940, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Σαγκρί Νάξου. (Αφήγηση αρ. 18).

ΛΙΟΝΤΑΡΗΣ Γιώργος του Ηλία, 1926, Στ΄ Δημοτικού, εργάτης, Απέρι Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 9).

ΜΑΛΑΓΑΡΔΗΣ Κωνσταντίνος του Βασιλείου, 1915, Δ΄ Δημοτικού, ναυτικός, Πηλές Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 16).

ΜΟΣΧΟΝΑ Καλλιόπη του Μανόλη Μοσχονά και του Γιάννη Μάτσου, 1923, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Μεσοχώρι Καρπάθου. (Απόσπασμα αφήγησης).

ΜΟΥΛΑΚΗ Καλλιόπη του Αντρέα Μαντόπουλου και του Γιάννη Μουλάκη, 1926, Δ΄ Δημοτικού, αγρότισσα, Πηλές Καρπάθου. (Απόσπασμα αφήγησης).

ΜΠΟΥΖΑ Ζαχαρούλα του Παναγιώτη Καρβέλα και του Λάμπρου Μπούζα, 1953, Β΄ Λυκείου, νοσηλεύτρια, Πετρίτσι Πυλίας Μεσσηνίας. (Αφήγηση αρ. 17).

ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Μηνάς του Βασιλείου, 1941, Γ΄ Γυμνασίου, μετανάστης-έμπορας, Πηλές Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 12).

ΦΑΣΟΥΛΕΤΟΥ Καλλιόπη του Νικολάου Πρωτόπαπα και του Γιάννη Φασουλέτου, 1926, οικιακά, Ε΄ Δημοτικού, Απέρι. (Αφηγήσεις αρ. 13 και 15).

ΦΕΛΟΥΖΗ Θετεκούλα του Κωνσταντίνου Ζουλουφού και του Ιωάννου Φελουζή, 1907, Ε΄ Δημοτικού, οικιακά, Πηλές Καρπάθου. (Απόσπασμα αφήγησης).

ΧΑΛΚΙΑ Καλλιόπη του Αντώνη Γιωργάκη και του Γεωργίου Χαλκιά, 1959, Στ΄ Δημοτικού, οικιακά, Όλυμπος Καρπάθου. (Απόσπασμα αφήγησης).

ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΑΚΗΣ Γιάννης του Εμμανουήλ, 1911, Β΄ Γυμνασίου, οικοδόμος, Βωλάδα Καρπάθου. (Αφήγηση αρ. 7).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΛΕΞΙΑΔΗΣ, Μηνάς Αλ. (2011), «Αντι-παροιμίες» (*anti-proverbs*) σε αθηναϊκές εφημερίδες», στο βιβλίο του *Έντυπα μέσα επικοινωνίας και λαϊκός πολιτισμός. Νεωτερικά λαογραφικά*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, 83-124.

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ, Βασίλης Ι. (2013), «Παροχή τεκμηρίων για την αλήθεια των μυθικών εξιστορήσεων: το παράδειγμα των Καρπαθίων αφηγητών θρύλων», εισήγηση στο ΙΗ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου (Ρόδος, 4-7 Ιουλίου 2013) (Πρακτικά υπό έκδοση).

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ, Βασίλης Ι. (2012α), «Οι έρευνες για την προφορικότητα και την εγγραμματοσύνη και η σημασία τους στη μελέτη της λαϊκής αφήγησης», στον τόμο Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Μανόλης Γ. Σέργης (διεύθυνση), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Ηρόδοτος, 417-440.

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ, Βασίλης Ι. (2012β), «Απ' τη γοητεία του μύθου και του παραμυθιού στον ορθό λόγο της επιστήμης: μια διδακτική προσέγγιση», εισήγηση στο 4^ο Πανελλήνιο Συνέδριο *Λαϊκός Πολιτισμός και Εκπαίδευση*, (19-21 Οκτωβρίου 2012, Καρδίτσα), Τμήμα Ιστορίας & Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Πανεπιστημίου Θεσσαλίας - Κέντρο Ιστορικής και Λαογραφικής Έρευνας «Ο ΑΠΟΛΛΩΝ» Καρδίτσας (Πρακτικά υπό έκδοση).

ΓΕΡΓΑΤΣΟΥΛΗΣ, Βασίλης Ι. (2007), *Η λειτουργικότητα του ανεκδοτολογικού λόγου στην κοινωνία της Καρπάθου: Λαογραφικές προεκτάσεις*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

ΓΟΝΑΤΑ-ΜΟΥΣΤΑΚΗ, Ρούλα (2001), *Πυλαρινές εικόνες*, Πύλαρος: Πολιτιστικός Σύλλογος Αγίας Ευφημίας «Το Φανάρι».

ΔΑΜΙΑΝΟΥ, Δέσποινα Μ. (2005), *Λαϊκές αφηγήσεις. Μύθοι και παραμύθια των Κυθήρων. Φανταστική δημιουργία και πραγματικότητα*, Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, αρ. 16.

ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ, Αριστείδης Ν. (2010), *Νεοελληνικός παροιμιακός λόγος*, Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.

ΗΜΕΛΛΟΣ, Στέφανος Δ. (1988), *Λαογραφικά, Τόμος Α΄: Δημώδεις παραδόσεις*, Αθήνα.

ΚΑΠΛΑΝΟΓΛΟΥ, Μαριάνθη (2002), *Παραμύθι και αφήγηση στην Ελλάδα: Μια παλιά τέχνη σε μια νέα εποχή. Το παράδειγμα των αφηγητών από τα νησιά του Αιγαίου και από τις προσφυγικές κοινότητες των Μικρασιατών Ελλήνων*, Αθήνα: Πατάκης.

ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ, Γιώργος Κ. (2013), «Η επιστήμη της λαογραφίας στη σύγχρονη τεχνολογική εποχή. Η ηλεκτρονική προφορικότητα», στο Κόκκινος Γιώργος – Μοσκοφόγλου-Χιονίδου Μαρία (επιμέλεια), *Επιστήμες της Αγωγής. Από την ασθενή ταξινόμηση της Παιδαγωγικής στη διεπιστημονικότητα και στον επιστημονικό υβριδισμό*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αιγαίου – Ταξιδευτής, 99-122.

ΚΑΤΣΑΔΩΡΟΣ, Γιώργος (2012), «Μυθολογούσα λαϊκή σκέψη», στον τόμο Βαρβούνης Μανόλης Γ. – Σέργγης Μανόλης Γ. (διεύθυνση), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, Τόμος Α', Αθήνα: Ηρόδοτος, 803-818.

ΚΙΟΥΡΤΣΑΚΗΣ, Γιάννης (1995²: Α' έκδ. 1985), *Καρναβάλι και Καραγκιόζης. Οι ρίζες και οι μεταμορφώσεις του λαϊκού γέλιου*, Αθήνα: Κέδρος.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Στυλπ. Π. (1965²), *Ελληνική Λαογραφία, Μέρος Α', Μνημεία του λόγου*, εν Αθήναις: Ακαδημία Αθηνών.

ΛΟΥΚΑΤΟΣ, Δημήτριος Σ. (1992⁴), *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μιχαήλ (1989), «*Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων*», στο βιβλίο του *Λαογραφικά Ζητήματα*, Αθήνα: Μπούρας, 15-25.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μιχαήλ (1992), *Ελληνική Λαογραφία. Λαϊκή Τέχνη*, Τόμος Γ', Αθήνα: Οδυσσέας.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μιχαήλ (1993), *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

ΜΕΡΑΚΛΗΣ, Μιχαήλ (2005), «Πρόλογος», στο βιβλίο της Δαμιανού Δέσποινας Μ., *Λαϊκές αφηγήσεις. Μύθοι και παραμύθια των Κυθέρων. Φανταστική δημιουργία και πραγματικότητα*, Αθήνα: Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών, αρ. 16, 7-8.

MIEDER, W. & LITOVKINA, A. T (1999), *Twisted Wisdom, Modern Anti-proverbs*, Burlington: The University of Vermont.

ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ, Μ. Γ. (1934), *Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου*, Τόμος Β', Αθήναι.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Νικόλαος Γ. (1904), *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις*, Τόμοι Α' και Β', εν Αθήναις: Βιβλιοθήκη Μαρασλή.

ΠΟΛΙΤΗΣ, Νικόλαος Γ. (1909), «Λαογραφία», *Λαογραφία*, 1, 3-18.

ΣΠΑΘΑΡΗ - ΜΠΕΓΛΙΤΗ, Ελένη (2012), «Χρόνος και Λαογραφία», στο Μανόλης Γ. Βαρβούνης - Μανόλης Γ. Σέργγης (διεύθυνση), *Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, Τόμος Β, Αθήνα: Ηρόδοτος, 671-703.

TRUBSHAW, Bob (2002), *Explore Folklore*, Loughborough: Heart of Albion Press.

ΤΡΟΥΠΗΣ, Θ. Κ. (1999), *Κολοκοτροναίικα ανέκδοτα και λαϊκοί μύθοι*, Αθήνα.